

11. Смолій В.А. Степанков В.С. Вказ. праця. – С. 277.
12. Крип'якевич І. Вказ. праця. – С. 232.
13. Там же. – С. 331.
14. Там же. – С. 337.
15. Там же. – С. 259.
16. Кулинич І. М. Богдан Хмельницький та визвольна війна українського народу в дзеркалі німецькомовної літератури // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1995. – С. 84.
17. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. – К., 1993. – С. 127.
18. Січинський В. Чужинці про Україну // Вітчизна. – 1991. – №3. – С. 192.
19. Крип'якевич І. Вказ. праця. – С. 259.
20. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 566.
21. Там же. – С. 568.
22. Крип'якевич І. Вказ. праця. – С. 259.

"ВЕРСАЛЬ" НА ЧЕРКАЩИНІ

Суботів – заміська резиденція гетьмана України Богдана Хмельницького

У роки Національної революції середини XVII століття родовий маєток Хмельницьких Суботів (нині село Суботів Чигиринського району Черкаської області) стає приміською резиденцією (а її ще досить часто іноземні послі називали в той час "другим Версалем") гетьмана України Богдана Хмельницького.

Нині – це, здавалося би, невеличке і скромне село, але своїм корінням сягає глибин віків і має пряму причетність до формування витоків нашої державності. Саме у Суботіві провів значну частину свого життя і діяльності славетний державотворець України Зіновій-Богдан Хмельницький. Батько майбутнього гетьмана - Михайло Хмельницький служив підстаростою в Чигирині. Прибувши наприкінці XVI ст. на Чигиринщину, він розгорнув активну господарську діяльність і незабаром заснував тут власний хутір (слободу) Суботів. Богдан навчався тоді в єзуїтській колегії у Львові, Києві, мав високу на той час освіту, володів кількома мовами, мав дипломатичні здібності. Разом з своїм батьком брав участь у поході Станіслава Жолкевського на турків і в 1620 р. в битві під Цецорою польське військо було розбите, батько Хмельницького загинув, а Богдан потрапив у турецьку неволю.

В 1622 р. стараннями козаків, побратимів старого Хмеля, Богдана викупили з неволі. Він повернувся до Суботова і відновив службу в складі козаків Чигиринського полку. Невдовзі після його повернення Богданова мати, Анастасія Федорівна, вийшла заміж за королівського жовніра Василя Ставицького і з ним виїхала в Білорусію. Богдан залишився єдиним господарем хутора і доклав немало сил для його подальшого впорядкування. А після одруження з Анною Сомко, почав будувати тут нову оселю.

Суботів дуже подобався Богдану. Красива мальовнича місцевість там, де зливались сріблясті води Тясмину і Суби, навколишні сади та ліси з чистим, завжди свіжим повітрям, настояних на пахошах лісових та берегових квітів, було улюбленим місцем праці і відпочинку майбутнього гетьмана.

Після одруження Хмельницький збудував тут добротний будинок. Поряд з будинком були розташовані і будинки козацької старшини.

Богдан, очевидно, вважав Суботів найдорожчою спадщиною. Тут він збудував великий замок, територія якого складала близько 3-х гектарів, природні вигоди якого були підкріплені інженерними спорудами¹. Його оточував рів і два ряди валів із ескарпованими схилами. На верхньому валу був ряд загострених паль. До складу оборонних споруд входили і вежі – одна кам'яна і три дерев'яних. Поблизу замку проживала більшість населення.

Іллінська церква (збудована коштом Богдана Хмельницького у 1653 році за його ж власним проектом) була окремим укріпленням в системі оборонних споруд замку і підсилювала його південну ділянку. При необхідності споруда, маючи більш як метрову товщини стіни і два яруси бійниць, могла при необхідності вести бій самостійно. Саме з цих міркувань дзвіниця була дерев'яною і нижчою за церкву. В разі загрози захоплення церкви оборонці могли відійти до замку через підземний хід або, навпаки, отримати через нього підкріплення. Залишки підземного ходу збереглися до нашого часу².

Іллінська церква – визначна пам'ятка архітектури XVII століття. Побудована в стилі поєднання елементів раннього українського бароко і європейського ренесансу. Зведена в 1656 році за наказом та коштом гетьмана України Б. Хмельницького як церква-усипальниця. Церква справляє враження монументальної оборонної споруди. У плані вона майже квадратна (її зовнішні розміри – 18,19 x 15,91 м) із шестигранним вівтарним виступом на сході. Внутрішній простір одного нефа поділено навпіл підпружною аркою, а перекрито церкву коробовим склепінням, яке в інтер'єрі зорова полегшується розпа-лубками біля вікон. На хори й горище ведуть сховані у товщі стіни вузькі сходи. За своїм призначенням церква одночасно виконувала і функції оборонної споруди (її міцні мурі мають товщину до 2 м). За свідченням літописців в серпні 1657 року Б. Хмельницького було поховано саме в Іллінській церкві. Як фундатора цієї споруди, гетьмана було поховано

Спащина Черкащина

на почесному місці – праворуч від вітваря біля південної стіни споруди в поховальній ямі розміром 2,3 x 0,7 м, яку накрили великою кам'яною брилою місцевого пісковика. За Чернігівським літописом XVIII ст. у 1664 році польсько-шляхетські війська за наказом обозного коронного війська Речі Посполитої С. Чарнецького напали на Суботів, зруйнували Замчище і викинули тіло Б. Хмельницького з домовини, зробивши у зовнішній стіні Іллінської церкви, навпроти поховання, два проломи, оскільки підняття кам'яної брили потребувала як часу, так і значних зусиль. Про особу першого настоятеля храму невідомо. Найвідомішим настоятелем церкви був Роман Орловський. Саме завдяки його активному клопотанню в 60-70 роках XIX ст. було здійснено першу серйозну реставрацію Іллінської церкви. У 1861 році було збудовано дзвіницю та галерею, яка з'єднувала її з церквою (в II-п. 70-х рр. XX ст. галерею було розібрано). Наступні реставраційні роботи проходили в кінці XIX ст., в I-п. 50-х рр., в II-п. 70-х рр. та I-п. 90-х рр. XX ст. Останню зовнішню реставрацію було проведено восени 2000 року. У XX столітті Іллінську церкву двічі закривали: в 1923–1941 роках в ній влаштували сільський клуб, а потім колгоспне зернохосвище; в 1962–1990 роках в ній діяв музей-усипальниця Б. Хмельницького. У 1954 році за проектом архітектора І. Шмольсона в церкві встановлено символічний гранітний надгробок Б. Хмельницькому. В 1969-1973 роках в Іллінській церкві експедицією Інституту археології АН УРСР було проведено архітектурно-археологічне обстеження, під час якого було остаточно з'ясовано, що труна з прахом гетьмана в церкві відсутня. У народі до цього часу ходять легенди про те, що труну напередодні нападу польських військ у 1664 році на Суботів було врятовано й перепоховано у Холодному Яру. З 1990 року в церкві Святого Іллі знову було відновлено богослужіння. В 1993–1995 роках у ній встановлено новий іконостас за зразком того, який був у кінці XIX ст. Церква належить до УПЦ КП. Іллінська церква зображена на національній грошовій одиниці номіналом 5 гривень³.

І ще цікавий факт про Іллінську церкву. 2 серпня 2003 року, в день ювілейного храмового свята в селі Суботів Чигиринського району, відбулась урочиста передача в дар Іллінській церкві дзвону, який, за висновком спеціалістів, звучав із дзвіниці храму з моменту його створення. Під час нападу загонів польської шляхти на чолі з С. Чарнецьким у 1662 році він безслідно зник. Сліди реліквії загубились на довгі двісті років. У 1864 році граф Потоцький побудував у селі Вільховці біля Звенигородки цукровий завод. Тоді ж там виявили вкритий кількома шарами фарби дзвін. Він був установлений на прохідній підприємства і слугував набатом (на випадок пожежі). Згодом його перенесли у лабораторію, де він зберігся до наших днів. А в наші дні, після ліквідації виробництва, арбітражний керуючий заводу з процедури банкрутства Сергій Капля звернув увагу на дзвін, і на власні кошти викупив його. Очистивши його від шару фарби, Сергій Васильович виявив напис "Богдановъ" і вирішив передати реліквію Іллінській церкві в Суботів⁴.

Різні джерела вказують, що в особистому розпорядженні гетьмана Богдана Хмельницького знаходилось від 30 до 40 гармат. Важко припустити, що вони були тільки в Чигирині. Крім того, противник перебував під постійною загрозою удару з тилу – з боку Вовкового шпилья (це – найвища гірська точка в районі Суботова). Про те, що це ділянка в разі ведення бойових дій найнебезпечніша, свідчить знаходження тут саду та звіринця. Вовків шпиль – найбільш загадкова і до цього часу достеменно не досліджена гірська територія в районі біля села Суботів. Цікавий переказ про нього дійшов до нашого часу.

"Місцевість біля Вовкового шпилья була колись покрита непрохідним лісом. Там водилися всякі дикі звірі, а найбільше було вовків. Коло самого Вовкового шпилья не ступала колись людська нога. А коли Богдан Хмельницький готувався до повстання, то непрохідні хащі на Вовковому шпилі стали улюбленим місцем таємних нарад козаків. Там вони переховували свої гроші і зброю під корінням столітнього дуба. Богдан Хмельницький до самої смерті стояв за народ, хотів добра бідним людям.

Більше всього турбувало старого гетьмана те, що йому не вдалося перебити всіх панів, що вони можуть коли-небудь повернутися на Україну. Перед смертю Богдан покликав до себе найменшу дочку і розповів їй усі свої сокровенні мрії, розповів усе те, чого не міг сказати іншим. Сивий і немічний гетьман сказав доньці, де знаходиться таємне дупло в столітньому дубі. В тому дуплі він сховав свою булаву. Недалеко від дуба була закопана козацька зброя. Але щоб знайти місце схованки бойової козацької зброї, треба було стати на Петра о 9-й годині ранку на самому шпилі, і куди буде падати тінь від голови, там і шукати зброю.

Хмельницький більше дорожив зброєю, ніж золотими скарбами. Він знав, що ця зброя згодиться внукам і правнукам у їх боротьбі з ворогами нашої батьківщини. Тому в найбільшому секреті він тримав цю схованку на Вовковому шпилі. Після того, як розповів про булаву в дуплі і зброю в схованці, Богдан Хмельницький ще з більшим секретом сказав дочці, для кого і для чого все це потрібно.

– Після моєї смерті, – сказав гетьман, – всякі знобителі намагатимуться пограбувати і поневолити нашу країну. А щоб цього не сталося, треба організовано бити ворогів і сміливо боронити рідну землю.

Якщо люди самі не додумаються до цього, то тоді ти перекажеш їм мій завіт. А коли не повірять тобі, дочко, тоді ти дістанеш з дупла булаву і покажеш людям. Тоді вони повірять тобі. Потім булаву поклади на своє місце. Прихована зброя теж згодиться, щоб нею постинати пусті панські голови.

– Перед своєю смертю, моя дитино, все це ти розкажеш своїй доньці. А як не буде в тебе дочки, то перекажеш мої слова найбільшій жінці, щоб вона вірно послужила народу. Такий мій заповіт тобі, моя дитино, всім трудівникам і нащадкам землі руської.

Кажуть, не один раз послужили людям порада і зброя Богдана Хмельницького. Гонта і Залізник разом із дідом Тараса Шевченка били панів тією ж козацькою зброєю.

Польські пани довго копали землю на Вовковім шпилі, все шукали скарбів і зброї Богдана Хмельницького.

Одного разу, коли пани копирсалися в глибокій ямі, до них підійшла жінка і сказала: "Не ви туди клали те, чого шукаєте, не вам його і взяти!" Поки паничі-копачі опам'яталися, то від тієї жінки і слід пропав.

У 1905 році, коли почалася революція, люди бачили і тримали у руках ту саму булаву Богдана Хмельницького. Люди говорили, що та булава була невелика, зверху обсіпана дорогим камінням.

А зброя Богданова ще була дуже гостра і згодилася повстанцям в революцію 1905 року.

На Вовковому шпилі ще не все розшукано, що могло б посвідчити про великі і славні діла Богдана Хмельницького⁶.

Підземні ходи, без перебільшення, – найзагадковіша і не вивчена взагалі складова частина укріплення родового маєтку Хмельницьких.

Про один з ходів згадувалось вище – він з'єднував Іллінську церкву і замок. Основна його частина розмита і нині не існує. Поширеними є народні перекази про роль підземних ходів в Суботіві. Ось один з них.

"Коли Богдан Хмельницький борюся з шляхтою, то він побудував таку велику кріпость і багато льохів, які мали вихід далеко в степ. Коли було, ворог оточить кріпость, і козаки не могли удержатись, то вони входили в льохи і виходили в степ, а потім несподівано з степу напали на ворогів і перемагали.

Суботівська кріпость мала три входи. Один коло кріпості, другий біля Трьох криниць, а третій у степу. Цей степ називають "Льохи". Дуже мудрий був Богдан Хмельницький, бувало, що не тільки силою, а й мудрістю, несподіваною для ворога, перемагає"⁷.

Укріплення маєтку Хмельницького в Суботіві були максимально пристосовані до потреб часу. Така побудова настійливо диктувалась реаліями XVII століття: поряд проходив Чорний шлях. В укріпленнях можна було охоронятись – оборонятись і від польських військ. Оборонні споруди розташовувались поряд із місцем проживання людей і використовувались, крім усього іншого, для зберігання продукції господарства і стратегічного запасу на випадок облоги (продукти з тривалим зберіганням). Обов'язковим супутником була вода. Така організація господарства і оборони була життєвою необхідністю⁸.

Окрім того, на середину XVII століття укріплення замку набули ще одну, дещо специфічну функцію – представницьку. Вони повинні були викликати у іноземних гостей і послів повагу до господаря – гетьмана України, а відтак – до всієї держави.

У цей час було збудовано дерев'яну Михайлівську церкву (церкву Св. Михайла) на пам'ять про батька Богдана – Михайла Хмельницького (до наших днів не збереглася).

Суботів наприкінці першої половини XVII століття процвітав і в господарсько-економічному відношенні. З листа Богдана від березня 1648 року черпаємо відомості про те, що він широко розвинув сільське господарство, яке залишилося йому від батька. На його "гумні стояли сто кіп хліба, врожаю ще попередніх років", були в нього коні, рогата худоба, великі отари овець. Особливо дбав про рибальство, для розведення риби викопав чотири ставки. Мав водяний млин, пасіки, шинки з пивом, медом, горілкою. Своє Суботівське господарство Богдан оцінював у тисячу злотих⁹. Тому не випадково маєток, який давав значний прибуток, викликав заздрість у певних осіб¹⁰.

Наприкінці 1645 чи на початку 1646 року чигиринський підстароста Даніель Чаплинський, який давно накинув оком на заможне господарство чигиринського сотника (а там були чотири рибні ставки та млини, лани, сіножаті та інші угіддя), врешті-решт випрохав у коронного хорунжого привілей, щоб "осадити слободу" на землях Суботова. Намагаючись урятувати Суботів, Богдан Хмельницький влітку 1646 року подався до Варшави, де зустрівся з королем. Зміст їхньої розмови не відомий, однак відомо, що 12 липня Богдан отримав привілей із підтвердженням його прав на Суботів¹¹.

Проте й королівський документ не допоміг. Чигиринський підстароста Чаплинський одержав дозвіл Конєцпольського розправитись з Хмельницьким і звичайним шляхетським "заїздом" захопив Суботів. Під час організованого нападу Чаплинського на Суботів, за словами Богдана Хмельницького, "...голодний люд снопами розніс зібране протягом кількох років збіжжя, якого було на гумні чотиреста кіп. Висіяне на поля зерно все пропало, бо посіви витолочено худобою, кіньми, візцями". Кінець-кінцем, привласнивши собі Суботів, Чаплинський вигнав звідтіля сім'ю колишнього власника. Щоб якомога дошкульніше вразити гідність переможеного ворога, підстароста розпорядився виплатити йому, "немов старцеві", 150 флоринів, тоді як захоплена земля коштувала 1000 флоринів. На це розгніваний до краю Богдан, стиснувши зуби, зло кинув: якщо "маю шаблю в руці, то не все забрав у мене Чаплинський, жиє Бог і козацька ще не вмерла мати".

Знайшовши на деякий час притулок у знайомих у Чигирині, Богдан Хмельницький розпочав енергійну боротьбу за повернення Суботова. Вищеназваний наїзд на Суботів відіграв важливу роль в історії України – це був поштовх до початку Національної революції середини XVII століття¹².

У цей час статус Суботова зазнає змін: якщо на початку XVII століття це був хутір, біля якого Михайло Хмельницький осадив слободу, то в середині XVII століття – це вже сотенне містечко, приміська резиденція гетьмана України Богдана Хмельницького.

Як і Чигирин, Суботів був осередком гетьманської влади і дипломатії. Підписи на документах "Дано з Суботова" знали в багатьох країнах. У Суботіві Богдан Хмельницький писав листи до Москви. Відомий лист від 12 серпня 1653 року до московського патріарха Никона¹³.

Тут же досить часто гетьман приймав і посольства зарубіжних країн. Наприклад, тут 11 червня 1650 року Хмельницький прийняв венеціанського дипломата Віміну¹⁴. В Суботіві гетьман приймав і російські посольства, зокрема, 27 серпня 1653 року – царського посла І. Фоміна, 26 листопада наступного року – посла Тургенєва, з

Спащина Черкащини

якими обговорював питання добросусідських стосунків України з Росією¹⁵. На початку 1657 року Хмельницький прийняв тут австрійського посла Парчевича¹⁶.

З Суботова гетьман України керував збройними силами. Тут він підписав свої універсали до народу¹⁷. Суботів підтримував постійний зв'язок із козацькою столицею¹⁸.

У Суботіві у 1653 році було поховано старшого сина Богдана Хмельницького – Тимоша.

За Богдана Хмельницького неподалік від сучасного центру села Суботів, у глибокій долині були викопані Три криниці. Їх викопано за наказом гетьмана. Біля них, на пагорбі, за переказами, знаходився козацький шпиталь. Багато легенд ходить в народі про Три криниці. Ось одна з них.

"...Після битви серед поля на могилі лежали порубленими в нерівній битві козак з Дону Федір Півтораівана, запорожець Филип Затувлівертер і білоруський селянин Янко Кричевський. І дійшла про це звістка до Суботова, до хати, де проживали три сестри-красуні. І сказав їм сліпий лірник викопати криниці, добути чисту воду і нею напоїти козаків.

Взялися козачки криниці копати. День копають, ніч копають, а коли зійшло сонце – забило три джерела, і всі побачили, як постаріли сестри – вони свою молодість, свою красу віддали воді. Дали вони напитися води козакам, обмили їм рани – і зникли глибокі рани, і ожили козаки, і їх плечі розправилися. Стали побратими ще красивішими, ще сильнішими, сіли на бойових коней, ринулися в бій – і не витримали вороги, бігли за Дніпро.

А потім про силу цієї життєдайної води почув сам Богдан Хмельницький і наказав криниці плахами столітніх дубів викласти і збудувати там козацький шпиталь. З тих пір і стоять "Три криниці" – три сестриці: криниці невичерпні і немає кращої води, аніж із них..."¹⁹

На початку другої половини XVII століття Суботів став значним осередком культури. Гетьман мав тут велику бібліотеку, а вихованець Києво-Могилянської колегії чернець Добродіяшко навчав його сина Юрія латині й музиці²¹.

З часів Хмельницького до наших днів дійшла специфічна пам'ятка історії. Знаходиться вона у центрі села Суботів. Це – так звана Кам'яна Баба, про яку оповідають, що при ній "було карано козацьких ворогів". Навіть сьогодні, підійшовши до неї і ретельно її оглянувши, можна побачити давньо-історичні місця рубання шабель. Ось що про це говорить народний переказ, який дійшов до нас із сивої давнини.

"Більше як триста років тому поставив у селі Суботіві Кам'яну Бабу Богдан Хмельницький на лихо й страх панам-гнобителям. Колись там була велика площа, на тій площі Богдан Хмельницький з козаками судили пійманих панів і до Кам'яної Баби відрубували їм голови. Ворогів же і гнобителів у трудящих завжди було дуже багато, тому й панської крові пролилося там чимало. Але пани, як той бур'ян, множилися і росли на людське лихо. Богданові Хмельницькому не вдалося дотла викорчувати це отруйне зілля. Тому він і поставив Кам'яну Бабу на страх панам. Незвичайність цієї Баби в тому, що вона протягом віків виділяла з себе пролиту панську кров. Порижіла польсько-шляхетська кров застерігала клятих панів і кликала людей знищувати своїх гнобителів.

Перед смертю Хмельницький казав людям берегти Кам'яну Бабу, щоб коли знову з'являться якісь недруги нашого народу, то щоб і їм повідрубували голови.

Особливо помітна була панська кров на Кам'яній Бабі в старі часи. Лише після жовтневого перевороту 1917 року, коли не стало панів, перестала виділятися шляхетська кров з Кам'яної Баби. Зараз замість крові там залишилися червонуваті плями. Так і простояла вона протягом довгих віків як грізне застереження гнобителям. Під час війни фашистські окупанти боялися цієї Баби і наказали поліцаям закопати її. А коли прогнали фашистів, то знову люди відкопали цю стареньку Кам'яну "Бабусю" і поставили на те ж місце, де її колись поставив своїми руками Богдан Хмельницький"²².

На початку 1657 року Богдан Хмельницький захворів, і його "хворість усе дужче і дужче давила старого Гетьмана", і 27 липня о 5 годині ранку, як каже сучасний, писар Іван Виговський, Богдан помер. 23 серпня 1657 року з великою шанною, із супроводом війська і багатолюдного натовпу тіло Богдана Хмельницького перенесли із Чигирини у Суботів і там поховали за козацьким звичаєм, палячи із гармат та рушниць²³. Поховання Богдана Хмельницького відбулося в Іллінській церкві в Суботіві. Існує й інша гіпотеза, про що свідчать окремі перекази. Зокрема, й та, що гетьмана поховали в Михайлівській церкві, де раніше був похований його син Тимофій²⁴. На жаль, донині залишається невідомим реальне місцезнаходження праху великого гетьмана України.

"Не хочу, щоб ховали мене в Чигирині, – прохав Богдан Хмельницький, – те місто надто довго було під гнітом ворогів руського люду. Поховайте у Суботіві, на тій маленькій землі, яку здобув власною кров'ю, яку мені відібрано і де розгорілося полум'я, що звільнило Україну"²⁵ (це цитата з художнього твору французького письменника Проспера Меріме "Богдан Хмельницький", яка не є достовірною, але яка певною мірою передає атмосферу того періоду).

Як бачимо, прохання великого гетьмана було виконано. Обряд поховання здійснював відомий на той час церковний, політичний і літературний діяч Лазар Баранович²⁶.

Після смерті Богдана Хмельницького Суботів втрачає своє значення. За Чернігівським літописом, у 1664 році С. Чарнецький спалив Суботів і наказав дістати тіла Богдана Хмельницького та його старшого сина Тимоша з трун і викинути на попелище.

Проаналізувавши цю версію, відомий історик Іван Крип'якевич дійшов висновку про її недостовірність. У 1970-1972 роках експедиція Інституту археології АН УРСР проводила архітектурно-археологічні обстеження Іллінської церкви в Суботіві. Під час розкопок у її середині було виявлено п'ять чоловічих поховань, датованих,

за висновками антропологів, XVII століттям. З'ясовано, що один із похованих помер у віці понад 60 років, інші - понад 40 років. Біля вівтаря, в південно-східній частині храму, відкрито одну яму, яка дає підстави припустити, що це пограбоване і викинуте поховання (про це свідчать пролом у фундаменті церкви, залишки на дні ями решток домовини і знайдена кістка з чоловічого скелета). Отже, одержані на початку 70-х років минулого століття дослідження не дають змоги достеменно висвітлити питання про місцезнаходження праху гетьмана. Можливо, нові дослідження археологів в Суботіві та Чигирині допоможуть наблизитися до істини²⁷.

Значення Суботова, родового маєтку гетьмана України, лідера Національної революції середини XVII століття Богдана Хмельницького, нині, в час будівництва суверенної держави України стало одним із символів української державності.

1. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 57.
2. Гуля В. Маєток Хмельницьких в Суботіві // Чигиринські вісті. – 1995. – 22 листопада.
3. Лазуренко В.М. Іллінська церква // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К., Запоріжжя, 2002. – С. 179-180.
4. Кравець А. В церковь Богдана Хмельницкого в Субботове вернулся колокол, в течении 340 лет считавшийся утерянным // Факты. – 2003. – 5 августа.
5. Крамар М. День святині // Земля Черкаська. – 2003. – 8 серпня.
6. Лицарі волі. Книга перша. – К., 1992. – С. 45-46.
7. Костомаров М. Богдан Хмельницький. – К., 1992. – С.90
8. Гуля В. Вказ. праця.
9. Капуста В. Творець нашої державності // Чигиринські вісті. – 1995. – 20 вересня.
10. Меріме Проспер. Богдан Хмельницький // Історичні постаті України: Іст. нариси. – Одеса, 1993. – С.71.
11. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – К., 1997. – С. 73.
12. Там же. – С. 77.
13. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 689.
14. Грушевський М.С. Історія України – Руси. В 11т. 12 кн. Т.9. Кн.1. – К., 1992. – С. 49.
15. Історія міст і сіл. Черкаська область. – С. 689.
16. Крип'якевич І. Вказ. праця. – С.331.
17. Історія міст і сіл. Черкаська область. – С. 690.
18. Ролле Й. Жінки при чигиринському дворі. – К., 1994. – С. 24.
19. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). – Черкаси, 2004. – С. 77-78.
20. Черкащина заповідная. Путеводитель. – Днепропетровск, 1977. – С. 25.
21. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – С. 690.
22. Лицарі волі. – С.44-45.
23. Аркас М.М. Історія України-Русі. – К., 1994. – С. 213.
24. Смолій В.А. Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С. 44.
25. Меріме Проспер. Вказ. праця. – С. 189.
26. Максимович М. Київ являлся градомъ великимъ. – К., 1994. – С. 242.
27. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – С. 595